

УДК [355.338.8+355.415.6]Р"1914/1917"

Ж.В. Тітовська

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ «СЕСТРИНСЬКОГО РУХУ» В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 – 1918 рр.)

Стаття присвячена особливостям розвитку і деяким аспектам «сестринського руху» в Російській імперії, який активізувався під час Першої світової війни. Автором проаналізовано діяльність загонів Російського Товариства Червоного Хреста та «сестринських общин» як можливість для самореалізації жінок у воєнний період. Зроблені висновки про суперечливість самовідданого «християнського служіння» і безжалісної експлуатації безкорисливої праці сестер милосердя у воєнне лихоліття 1914–1918 рр.

Ключові слова: Перша світова війна, фронт, тилові служби, сестри милосердя, общини, Російське Товариство Червоного Хреста.

Статья посвящена особенностям развития и некоторым аспектам «сестринского движения» в Российской империи, активизировавшегося во время Первой мировой войны. Автором проанализирована деятельность отрядов Российского Общества Красного Креста и «сестринских общин» как возможность для самореализации женщин в военный период. Сделаны выводы о противоречивости преданного «христианского служения» и безжалостной эксплуатации бескорыстного труда сестер милосердия в военное лихолетье 1914 – 1918 гг.

Ключевые слова: Первая мировая война, фронт, тыловые службы, сестры милосердия, общины, Российское Общество Красного Креста.

The article deals with the peculiarities of development and some aspects of the «sister movement» in the Russian Empire, which was activated during the First World War. The author analyzed the activities of units of the Russian Red

Cross Society and the "sister communities" as an opportunity for self-realization of women in wartime. The conclusions about the inconsistency of self-sacrificing "Christian service" and the ruthless exploitation of unselfish labor of nurses in the years of war 1914 – 1918 have been drawn. The girls implicitly obeyed to the trustee, the sister Mother Superior and the chief physician, had few rights and a set of duties. It should be noted that interest in a profession of the sister of mercy among rich layers of the Russian society and the intellectuals woke up only during the military period when the "sisterly" movement gained wide spreading grace to the patriotic feeling which captured the Russian society when the image of the sister of mercy was shrouded in patriotic romanticism. The attention is paid to the height of women spirit, to their merciful intentions and feats on fronts of the World War I. That's why during the World War I for the first time in the history of the Russian Empire they began to be awarded for the help and nursing.

Key words: *The First World War, the front, rear services, nurses, community, the Russian Red Cross Society.*

Постановка проблеми. Проявом високої моральності й духовності російського суспільства в роки Першої світової війни став рух сестер милосердя, що виник у середині XIX ст. Зовсім не випадково цих жінок називали «солдатами здоров'я»: не маючи чинів, вони з честю проносили через горно війни високе звання російської жінки, рятуючи життя солдатам та офіцерам російської армії, часто вмираючи як солдати. «Сестринський рух» займає гідне місце в контексті проблем військової історії, оскільки образ сестри милосердя є найбільш характерним прикладом істинної емансипації, що не втратив своєї наукової та суспільно-політичної актуальності дотепер.

Історія общин сестер милосердя – лише незначний аспект багатогранної історії російської благодійності. Общини були складним і багатоплановим утворенням. Їхнє виникнення й розвиток безпосередньо пов'язані із змінами, що відбувалися в російській суспільній свідомості. Общини стали одними з перших громадських організацій Російської імперії [2, с. 47-62]. З початком Першої світової війни змінилися і принципи, на яких ґрунтувалася діяльність общин на зорі свого існування. Ідеї патріотизму, єдності слов'янських народів, захисту православ'я, звичайно, не зникали, а найчастіше відходили на другий план, поступаючись місцем політичним інтересам [15].

Аналіз актуальних досліджень. Проблемою діяльності общин сестер милосердя в роки Першої світової війни у дореволюційний період займалися С. Махаєва [10] і Д. Михайлова [11], їхні праці викликають певний суспільно-політичний інтерес, але вони призначені для самих сестер милосердя, оскільки основним завданням

цих публікацій було надихати жінок до нових подвигів.

У радянський час згадка про сестер милосердя могла промайнути лише випадково. Історію створення общин сестер милосердя намагалися дослідити П.В. Власов [3], Ю. Бураков [2]. Деякі радянські дослідники торкаються даної проблеми лише в контексті інших тем: жіноча медична освіта (А.А. Шибков [22], І.В. Зіміна і В.О. Ковригіна), загальна історія добродійності, героїчна діяльність жінок тощо.

Більша частина праць із даної проблематики з'явилася лише в пострадянський період. Спеціальне, достатньо інформативне дослідження з історії общин сестер милосердя зроблене А.В. Пастернаком [15]. Велика увага в його монографії приділяється саме сторінкам військової історії. Із сучасних російських істориків до теми благодійності у воєнний час звернувся Ю.Е. Хечінов [17]. Сестрам милосердя були присвячені цілі розділи його дослідження. В монографії Я.В. Ганіткевича «Історія медицини в датах та іменах» [4] згадується про окремі подвиги сестер милосердя в період Першої світової війни. Дослідники даної проблематики Л.Т. Малая і В.Н. Коваленко в своїй праці «Історія медицини. Очерки» [9] дають короткий опис життя та побуту сестер.

При проведенні дослідження автором була використана різноманітна джерельна база: статuti общин сестер милосердя; статистичні матеріали, що містяться в оглядах діяльності Російського Товариства Червоного Хреста (далі РТЧХ) за період 1914 – 1918 рр., звітах общин; послужні списки сестер милосердя, документи особистого характеру (мемуари, спогади, листи членів РТЧХ і учасників бойових дій Першої світової війни). До наукового обігу залучено матеріали Центрального держав-

ного історичного архіву м. Києва, а саме фонду 715, який містить документи Південно-Західного комітету Всеросійського земського союзу. Даний фонд є порівняно малодослідженим і дає нам змогу вивчити деякі аспекти діяльності Товариства Червоного Хреста, його зв'язку з Всеросійським земським союзом та благодійності в роки Першої світової війни.

Метою статті є спроба проаналізувати особливості організації та діяльності російських общин сестер милосердя на фронтах Першої світової війни. Завдання наукового дослідження полягають у визначенні статусу російських общин сестер милосердя, особливостей їхнього підпорядкування та діяльності в роки війни; аналізі умов прийому, специфіки підготовки; вивченні побутових умов, характеру праці сестер милосердя; з'ясуванні їхнього ставлення до виконання службових обов'язків; оцінці ролі медичних служб російської армії в досліджуваній період.

Виклад основного матеріалу. У роки Першої світової війни догляд за хворими стає особливою професією, відірваною від релігійної основи, яка була осердям перших російських общин сестер милосердя [3, с. 205-215]. Відомо, що до 1915 р. у Російській імперії існувало 115 общин, які перебували в підпорядкуванні РТЧХ. Крім того, сестри працювали при трьох місцевих управліннях і двох комітетах РТЧХ, Євангелічному госпіталі й чотирьох іноземних лікарнях Петрограда [15, с. 251]. Найбільшою організацією, що нараховувала 1603 особи, була община святого Георгія. За нею йшли петроградські сестринства імені генерал-лейтенанта М.П. фон Кауфмана (952 особи) і святої Євгенії (465 осіб). Свято-Троїцька община в цей час нараховувала 129 сестер, а Хрестовоздвиженська – 228. В Іверській і Олександрівській («Утоли моя печали») організаціях Москви перебувало відповідно 365 і 183 сестри [10, с. 65-66].

Усього в Москві до початку Першої світової війни існувало сім общин: крім двох названих, відновлена Нікольська, Владичицько-Покровська, Павлівська, Олександрівська при Комітеті «Християнська допомога» і Марфо-Маріїнська (не перебува-

ла в підпорядкуванні РТЧХ). Слід внести корективи, що у названі списки входили не лише жінки, що перебували на постійній службі, але й сестри запасу, тож реальна їхня кількість виявлялася меншою [15, с. 259].

У 1916 р., за офіційними списками, на фронт було відправлено 17 436 сестер, які обслуговували більш ніж 2 тис. польових і тилових установ Червоного Хреста [19]: 71 госпіталь, розрахований на 44 600 чоловік, етапні й пересувні лазарети, 11 санітарних поїздів, передові загоны, санітарні транспорти, харчові й перев'язочні пункти, дезінфекційні камери, рентгенівські й хірургічні загоны швидкого реагування (летючі), два плаваючі госпіталі на Чорному морі, три бактеріологічні лабораторії, шість польових складів. Засобами пересування для нестационарних установ слугувало близько 10 тис. коней і 800 автомобілів [23, с. 145-147].

В общини сестер милосердя приймалися жінки й удови всіх станів від 18 до 40 років. До них ішли або молоді ентузіасти (такіх виявлялося вкрай мало), або люди, у яких через скрутне матеріальне становище не було іншого виходу: жінки з родин дрібних чиновників, дворян, що зубожіли, навіть селян, часом не освічені [12, с. 15]. Інтерес до цієї професії серед забезпечених прошарків російського суспільства та інтелігенції прокинувся лише у воєнний період, коли образ сестри милосердя огортався патріотичною романтикою.

Заміжні жінки могли стати сестрами лише в невеликих провінційних общинах, де не вистачало працівників, і тільки з дозволу чоловіків. У столичних організаціях жінки зобов'язувалися не вступати в шлюбні відносини. При залученні до общин перевага надавалась «найбільш розвинутим в інтелектуальному і моральному відношеннях» [16]. Бажаючі вступити в товариство зверталися до сестри-ігумені з документами: «метричним свідоцтвом» [12, с. 7] (свідоцтво про народження), «видом на проживання» [12, с. 8] (прописка), документом про освіту, якщо такий був. Неповнолітні дівчата повинні були пред'являти письмовий дозвіл батьків. Всі перераховані папери зберігалися в общині

доти, доки жінка в ній працювала, і видавалися на руки лише в тому випадку, якщо сестра звільнялася. Новеньких оглядав лікар: ті, що були визнані придатними до служби за всіма статтями, приймалися в общину на випробувальний строк.

Цей строк повинен був складати не менше одного року, протягом якого сестра проходила навчання під керівництвом головного лікаря й ігумені, разом з тим випробувалися моральні якості майбутньої сестри. Практичні заняття могли призначатися в лікарнях, аптеках або лікувальних установах, з якими общини мали домовленість. По закінченні курсу підготовки жінка, яка була на випробувальному терміні, складала іспит із програми Головного управління РТЧХ, і вже потім Опікунською радою її затверджували в новому званні [21].

Жінці видавалося посвідчення, яке підтверджувало її статус сестри милосердя. На неї був заведений послужний список (трудова книжка), до якого вносилися відповідна позначка. Це посвідчення зберігалося в общині, доки сестра в ній працювала, оскільки відповідне звання остаточно присвоювалося лише після двох років служби в общині [15, с. 269].

За статутом, сестри були зобов'язані беззаперечно підкорятися опікунці, сестрі-ігумені та головному лікарю, доглядати за хворими з любов'ю і лагідністю, не гидувати чорною роботою, нерозривно пов'язаною з даною професією. Тільки в деяких общинах сестри могли обирати головну сестру, брати участь в нарадах, в основному ж вони не брали ніякої участі в управлінні общиною. Але події на фронтах Першої світової війни іноді вимагали ініціативності та самостійності з боку сестер, що значною мірою вплинуло на свідомість жіноцтва тих часів.

Сестри Червоного Хреста носили сукні з вовняної або полотняної тканини сірого та коричневого кольорів з великим нагрудним знаком червоного хреста, а на лівому рукаві – пов'язку з таким же знаком, але меншого розміру. За незаконне носіння цієї форми передбачалися покарання у вигляді штрафу й навіть арешту до трьох місяців [20]. Але колір одягу сестер міг бути

різним: хрестовоздвиженські носили коричневі сукні, члени Нікольської общини – сині, Іверської – майже чорні, Марфо-Маріїнської – білі [9, с. 273].

У статуті відзначалося, що «служіння сестри милосердя безоплатне» [12, с. 7], оскільки «безкорисливість є першою умовою її християнського служіння» [1, с. 156]. Сестри, що прослужили в общині п'ять років, були удостоєні особливої відзнаки й диплому на неї – раніше їх називали хрестовими. Жінки були на повному забезпеченні общини, яка надавала приміщення, столи, одяг і гроші на дрібні витрати. При відрядженнях сестер плата за їхню службу надходила безпосередньо в общину. У випадках догляду за пораненими вдома приватні особи платили безпосередньо общині – самі сестри не могли приймати ні винагороду, ні подарунки. З дозволу ігумені сестри могли працювати безкоштовно, але тільки у незаможних хворих чи поранених під час війни або стихійного лиха [16, с. 5]. Багато дівчат прагнуло потрапити на фронт, але інакше, ніж через общину, стати сестрою було неможливо, тому в жіночі організації часто йшли жінки, що свідомо не погоджувалися з умовами роботи, описаними вище, і готові були їх порушувати, як пише одна із сестер милосердя: «...Більшість... не прийняли правила безкорисливості свого служіння як справедливого і законного, а підкорилися йому як неминучому...» [17, с. 293]. Тільки в разі 15 – 20-річного стажу роботи в лавах сестер милосердя жінці нараховували мінімальну пенсію – це є яскравим прикладом ставлення до простих сестер милосердя керівництва общини. Але, незважаючи на вищесказане, у період воєнних дій сестри могли отримувати жалювання. Відповідно до правил, затверджених у 1915 р., у розпалі Першої світової війни, перед військовим відрядженням їм видавалися так звані «підйомні» гроші від 50 до 150 крб. (в залежності від віддаленості общини від театру воєнних дій) на необхідні витрати. Постійне жалювання складало 40 крб. щомісячно, крім казенного утримання, тобто в цю суму не входили вартість житла та їжі.

У звітах общин діяльність сестер мило-

сердя умовно ділиться на «внутрішню» і «зовнішню» [23, с. 145]. У період воєнних дій сестри працювали там, де вони були найбільше потрібні – на лінії фронту. У воєнний час будь-які переміщення сестер з одного пункту в інший допускалися лише з дозволу Головного управління РТЧХ. Надавалася семиденна відпустка старшим лікарем або безпосереднім начальником її загону: до 1 місяця – з дозволу Головного повноваженого, а більше 1 місяця – з дозволу Головного управління РТЧХ. Передбачалася регулярна зміна сестер у тих лікувальних закладах, куди вони відряджались, для того щоб, з одного боку, всі члени общини могли ознайомитися з умовами й вимогами військових та інших лікувальних закладів, а з іншого, щоб сестри не втратили духовного зв'язку зі своєю організацією й не відвикли від її устрою. Найбільш заслужені сестри (ті, що втратили здоров'я на службі) могли бути прийняті на вільні місця в богадільні Червоного Хреста або притулки при своїх общинах, якщо такі були.

Сестри милосердя, які пройшли підготовку в лікарнях, відбували в діючу армію [21]. Варто зазначити, що позаштатні сестри в період воєнних дій тільки за власним бажанням брали участь у допомозі хворим у складі загонів Червоного Хреста [15, с. 251]. Таким чином, багато жінок, поряд із чоловіками, опинились на передовій у роки Першої світової війни. Невдовзі після початку воєнних подій стали надходити повідомлення про героїчні подвиги сестер милосердя – жінок різного соціального статусу, на фронті. Донька товариша Морського міністра працювала в Миколаївському морському госпіталі в Петрограді, донька голови Ради міністрів також працювала на фронті сестрою милосердя. Аналогічні обов'язки виконувала графиня Олександра Львівна Толстая. У перші місяці війни на театр воєнних дій відбув письменник Олександр Купрін зі своєю дружиною – сестрою милосердя [5, с. 47-51].

Саме в роки Першої світової війни вперше в Росії за допомогу пораненим та догляд за ними стали відзначати нагородами. Вже на третій місяць війни сестра милосердя Єлизавета Олександрівна Гіренкова

була нагороджена орденом Св. Георгія I ступеня «за видатну хоробрість, проявлену під вогнем неприятеля при наданні допомоги пораненим» [8, с. 11-12]. Баронеса Євгенія Петрівна Толль до кінця 1915 р. війни була тричі поранена, нагороджена хрестом Св. Георгія IV ступеня. Сестра милосердя Єлизавета Андріївна Абаза, молдаванка за походженням, також нагороджена Георгіївською медаллю за хоробрість [13, с. 10]. Але далеко не завжди доля усміхалася тим, хто, майже не замислюючись, кидав їй виклик. Під час бою, виконуючи свій обов'язок, одержала поранення і померла Ольга Шишмарєва. Дев'ятнадцятирічна Віра Семенова загинула від бомби, кинутої з ворожого аероплана. При затопленні в Чорному морі госпітального судна загинула сестра милосердя баронеса Арпс-Гофен (уроджена Романенко). Вісімнадцятирічна Любов Васильєва була вбита під час бою на Австрійському фронті. Донька генерал-майора Панаєва померла на передових позиціях Пруського фронту. При виконанні службових обов'язків в санітарному поїзді померла графиня Катерина Миколаївна Ігнат'єва, сестра Міністра народної освіти. Про неї писали, що як сестра милосердя вона брала участь «майже у всіх війнах останніх років, мала всі бойові відзнаки до перших ступенів включно» [5, с. 48].

Героєм посмертно стала знаменита Римма Іванова, яка не розгубилася на полі бою і в критичній ситуації замінила собою вбитих офіцерів, піднявши в атаку полк. Про цей випадок писали всі газети того часу. Ця жінка користувалася великою повагою серед солдатів. Ось що вона пише своєму брату про ставлення до неї з боку чоловіків: «...Солдати впевнені, що санітари без мене не будуть добросовісно працювати. Піднесли мені солдатиками прощальний лист подяки. Дуже важко було їхати. З полку отримала посвідчення, що працювала вірою і правдою і представлена до Георгіївських нагород. Але все це неважливо – важливо те, що полюбили та оцінили мене воїни... Знаєш, здається, віддала б усе, щоб зараз хоч на хвилинку потрапити у свій полк: поглянути, чи всі живі з тих, кого залишила здоровими...» [14, с. 13]. На

її батьківщині, в місті Ставрополі, вирішили встановити пам'ятник і видати біографію сестри милосердя. Так яскраво спалахнути, перш ніж згаснути, довелось не всім. Померла від буденного зараження крові, отриманого при перев'язуванні гнійної рани, сестра милосердя Антонова, якій не виповнилося і тридцяти. Будучи матір'ю двох дітей, вона працювала при лазареті міської лікарні Саратова. Теж у лікарні, але пермській, померла від тифу вчителька Зінаїда Баранова, якій було лише двадцять два роки і яка, прагнучи потрапити на фронт, «закінчила курси сестер милосердя і з нетерпінням чекала розпорядження про виїзд до театру воєнних дій» [6, с. 58].

Таким чином, у роки Першої світової війни «жіноче милосердя потрапило під перехресний вогонь. Його косили не лише кулі і снаряди, але й сипняк, жорстокий бич солдатських окопів» [6, с. 59].

Лише до 1 листопада 1915 р. на різних фронтах війни 8 сестер померло від інфекційних захворювань, 4 загинуло в результаті нещасних випадків, 5 було вбито, а 12 покінчили життя самогубством [7, с. 93-96].

У вересні 1917 р. Тимчасовим урядом були закриті всі громадські організації, в тому числі й общини сестер милосердя, але все ж таки Марфо-Маріїнська обитель, яка мала церковну форму служіння жінок, залишилася. Після війни передбачалося видати «Золоту книгу» з біографіями всіх сестер милосердя, які загинули і померли при виконанні свого обов'язку. Проект так і не здійснився, однак у Москві була здійснена спроба створити меморіал на місці саду у вигляді Всеросійської братської могили, де були виділені ділянки для сестер милосердя, що загинули в Першу світову війну. Тут планувалося зведення грандіозного храму, архітектурних пам'ятників і воєнно-історичного музею. Цвинтар після жовтневих подій 1917 р. був забудований, і тільки частина його території залишилася вільною – район Срібного бору на березі Москви-ріки [18, с. 92-93].

Висновки і перспективи подальших досліджень. У період Першої світової війни «сестринський» рух набув широкого

розмаху через патріотичний порив, який охопив суспільство зі звісткою про напад ворога на Вітчизну. Багато жінок намагалися потрапити на фронт, але зі статусом жінки це було майже неможливо, і тільки через общину сестер милосердя мрія опинитися на передовій війни ставала явною. Інтерес до цієї професії серед забезпечених прошарків російського суспільства та інтелігенції прокинувся лише у воєнний період, коли образ сестри милосердя огортався патріотичною романтикою. Общини в 1914 – 1918 рр. істотно розширили можливості для самореалізації жінок всіх станів, але в той же час експлуатували їхню працю. Дівчата беззаперечно підкорялися опікунці, сестрі-ігумені та головному лікарю, мали обмаль прав та безліч обов'язків. Варто зазначити, що саме в роки Першої світової війни вперше в Росії за допомогу пораненим та догляд за ними стали відзначати нагородами. Треба віддати данину висоті духу російської жінки, її милосердним прагненням і подвигам на діючих фронтах Першої світової війни. Головноуповноважений Південного району РТЧХ Урусов так писав про сестер милосердя: «Споконвіку притаманне чуйній російській жінці співчуття, яке спонукало її у хвилини народних бідувань віддавати себе беззавітному служінню братам, які відчували потребу в допомозі, виявилось у Першій світовій... з особливою силою» [8, с. 11-13]. Дане дослідження сприятиме більш повному вивченню воєнної історії Російської імперії, гендерних проблем та суспільно-політичного життя суспільства в роки Першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Августейшие сестры милосердия / Сост. Н.К. Зверева. – М.: Вече, 2006. – 464 с.*
2. *Бураков Ю. Утоли моя печали / Ю. Бураков // Наука и религия. – 1991. – № 10. – С. 47-62.*
3. *Власов П. В. Обитель милосердия: О дореволюционных московских благотворительных учреждений / П.В. Власов. – М.: Московский рабочий, 199. – 256 с.*
4. *Ганіткевич Я.В. Історія української медицини в датах та іменах / Я.В. Ганіткевич. – Львів, 2004. – 356 с.*
5. *Грибанов Э.Д. Наградные знаки российских сестер милосердия / Э.Д. Грибанов // Медицинская помощь. – 1996. – № 6. – С. 47-51.*

6. Джунковский В.Ф. Воспоминания (1905 – 1915) / В.Ф. Джунковский. – М., 1997. – 249 с.
7. Иванова Ю.Н. Прекраснейшие из храбрых / Ю.Н. Иванова // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 3. – С. 93-96.
8. Краткий обзор деятельности РОКК по оказанию помощи раненым и больным воинам на театрах войны с Австро-Венгрией, Германией и Турцией в 1914 – 1915 гг. – Пг., 1916. – 62 с.
9. Малая Л.Т. История медицины: Очерки / Л.Т. Малая, В. Н. Коваленко – К.: Лыбидь, 2003. – 416 с.
10. Махаев С. Подвижницы милосердия / С. Махаев. – М., 2003. – 174 с.
11. Михайлов Д. Красный Крест и сестры милосердия в России и за границей / Д. Михайлов. – Пг. – К., 1914. – 249 с.
12. Нормальный устав общин сестер милосердия. – СПб., 1913. – 28 с.
13. Отчет Никольской общины сестер милосердия в память княгини С.С. Щербатовой и доктора Ф.П. Гааза Российского Общества Красного Креста с 26 октября 1914 г. по 1 января 1916 г. – М., 1916. – 58 с.
14. Памяти героини долга сестры милосердия Риммы Михайловны Ивановой. – Ставрополь, 1915. – 89 с.
15. Пастернак А.В. Очерки по истории общин сестер милосердия / А.В. Пастернак. – М.: Издательство «Свято-Димитриевское училище сестер милосердия», 2001. – 455 с.
16. Устав Александровской общины сестер милосердия в Москве, состоящей под непосредственным Его Императорского Величества покровительством. – М., 1891. – 33 с.
17. Хечинов Ю.Е. Ангелы-хранители. Крутые дороги Александры Толстой / Ю.Е. Хечинов. – М., 1996. – 345 с.
18. Христинин Ю. Н. ...Не ради наград, но ради только родного народу / Ю.Н. Христинин // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 1. – С. 92-93.
19. Центральний державний історичний архів в м. Києві (ЦДІАК). – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 401. – Арк. 53.
20. ЦДІАК. – Ф. 347. – Оп. – 3. – Спр. 3366. – Арк. 34.
21. ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 85. – Спр. 1а. – Арк. 13.
22. Шибков А.А. Первые женщины-медики России / А.А. Шибков. – Л.: Медгиз, 1961. – 120 с.
23. Щербинин П. П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины / П.П. Щербинин. – Тамбов, 2004. – 508 с.